

891
Б-30

БАЙҚАБЫЛОВ ӘСЕРБАЙ АЛИМХАНОВИЧ
ДУЙСАБАЕВА ДУЛБАР УСКАНОВНА

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘДБІБИ ТІЛІ

ӘДІСТЕМЕЛІК КҮРАЛІ

Книга должна быть
возвращена не позже
указанного здесь срока

Количество предыдущих
выдач _____

--	--

№ 1
Б-90

ОБЪЕКТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖОГАРЫ ЖӘНЕ ОРТА
АРНАУЛЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ

БАЙКАБЫЛЛОВ ӨСЕРБАЙ АЛИМХАНОВИЧ
ДУЙСАБАЕВА ДЛІБАР УСКАНОВНА

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘДЕБИ ТІЛ ПӘНІНЕН

*(өзге оқу орындарының қазақ тілі мен әдебиеті мамандығына
арналған оқу әдістемелік құралы)*

Ташкент
“GOLD-PRINT NASHR”
2020

ЎЗБЕКИСТОН RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAQSUS TAILIM VAZIRLIGI
TOSHKENT VILOYATI CHILCHIQ
DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
AXBOROT RESURS MARKAZI

Құрастырушылар:

Ө.А. Байқайбылов - Ташкент облысы Шыршық мемлекеттік педагогика институты Өзбек тілі және әдебиеті кафедрасының аға оқытушысы.

Д.У. Дүрсібасева - Нұрғали атаныңы Ташкент мемлекеттік педагогика университеті Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының аға оқытушысы

Пікір білдірушілер:

1. Бағдат Оразов - Түркістан мемлекеттік университеті Қазақ филологиясы бойынша оқытушысы
2. Атабек Сотбаров - Ташкент облысы Шыршық мемлекеттік педагогика институтының Педагогика және менеджмент кафедрасының оқытушысы

Осы әдістемелік колданбада педагогикалық жоғары оқу орны студенттеріне мамановтық тілдің грамматикалық кырлары менгеру мәселесі көтерілген. Әдістемелік колданба студенттен шығармашылық ізденістерді қажет етеді. Оқытудың өзі негізінде бағытталған білім беру болып табылады, оқу жұмысында студенттерді қазақ тіліне байланысты танытқылар, практикалық жаттығулар берілген.

Студенттердің өзінде тіл еркіндігі, қабілеті мүмкіндіктерін ескере отырып, танымақ көрсеткіштерін көрсеткіш мәтіндер алынды. Мұнда студенттерді қазақ тілінің нағыз ерекшелігін, аямаушылығын жоғары, талғамды білік азымат ретінде қалыптастыру мақсаты көзделді.

Әдістемелік колданба Ташкент облысы Шыршық мемлекеттік педагогика институтының Ғылыми - әдістемелік кеңесінде қаралып, 2020 жылғы 30 январьдан № 01/3 саны хаттамасымен бастап ұсынылды.

Грамматикалық тапсырмалар

1 тарау. ФОНЕТИКА

1. Сөйлеу тілінде дыбыстау мүшелері арқылы айтылып, естілетін тілдік құбылысты *дыбыс* дейді. Дыбыс – сөздің ең кішкене бөлігі. Дыбысты айтады және естиді.

2. Дыбысты таңбалау үшін алынған белгіні *арпілдейді*. Яғни әріп – дыбыстыңжазбаша таңбасы. Әріпті жазды және көреді. 3. Әріптердің рет-ретімен талпын жанының *алфавиті* (әліпбиі) дейді. Қазақ тілінің алфавиті 42 әріптен тұрады. Олардың тізбектелген қатары мынадай: а, ә, б, в, г, ғ, д, е, ө, ж, з, и, й, к, қ, л, м, н, о, ө, п, р, с, т, у, ұ, ү, ф, х, һ, ц, ч, ш, щ, ы, ы, і, ь, э, ю, я. 4. Қазақ тіліне тән әріптер (9): а, ә, б, в, г, ғ, д, е, ө, ж, з, и, й, к, қ, л, м, н, о, ө, п, р, с, т, у, ұ, ү, ф, х, һ, ц, ч, ш, щ, ы, ы, і, ь, э, ю, я. Дыбыстар өкпелден шыққан ауаның шығуына қарай дауысты дыбыс және дауысыз дыбыс болып 2-ге бөлінеді.

1-тапсырма. Берілген сөздерге дыбыстық талдау жасаңыздар. Астана, тартып, жазушы, алтынбақан, кітап, онылыш, нәжнер, кесек, студент.

2-тапсырма. Қазақ тіліне тән дыбыстарды жазыңыздар.

3-тапсырма. Дыбыстан әріптің айырмашылығын айтып, қанша дыбыс, қанша әріп барын жазыңыздар.

4-тапсырма. Төмендегі дыбыстардан антоним сөздер құраңыздар. А, д, ж, т, с, қ, н, б, м, і, с, к, и, ө, р, н, з, м, д, г. *Үлгі:* бар-жоқ.

5-тапсырма. Жеті санана байланысты сөздерді жазып, «Жеті – қасиетті сан» деген тақырыпқа мәтін құрастырыңыздар.

6-тапсырма. Төмендегі сөздерге тиісті дыбысты қойып, сол сөздерге синоним сөздер жазыңыздар. Үлгі: ілі, с...су, қай...р, па...р, қор...ақ, жо...ары, мейірі...сіз, м...йлан.

7-тапсырма. Аян, Саян, саяжай сөздеріне дыбыстық талдау жасаңыздар.

8-тапсырма. Төмендегі сөздердің дыбыстарын өзгертіп жазып, сөз мағынасына титізетін әсерін түсіндіріңіздер. Қас, жақ, көк, мал, тек.

Үлгі: кез, тез, сөз, бөз, жез.

9-тапсырма. Дыбыс туралы жұмбақтың шешуін табыңыздар. Түнде бармын, Қыста жоқпын. Күзде бармын, Күзде жоқпын. (—)

10-тапсырма. Тіл туралы мақал-мәтелдер жазып, қанша дыбыс, қанша әріп барын айтыңыздар.

11-тапсырма. Қазақтың төл сөзінде кездеспейтін дыбыстарды және қазақ тіліне тән дыбыстарды жазыңыздар. Оларды мысалмен дәлелдейдер.

12-тапсырма. «Желтоқсан жезі» деген тақырыпқа шағын шығарма жазыңыздар.

13-тапсырма. «Нарық» сөзіне фонетикалық талдау жасаңыздар.

14-тапсырма. Үзіндіні оқып, төмендегі сұраққа жауап беріңіздер. Мақал-мәтел – халық даналығының, көрсеткішінің айнысы, тіл байлығының алтын қазынасы. Олардың көбі – халықтың кейінгі ұрпаққа қалдырған өсиеті, қымбат мұрасы. Халық сананында талай ғасырлар бойында қалыптасқан мақал-мәтелдерді айтылатын оймен орайластырып, орындай қолданса, сөзі

ардан орынды өткір, көңілге қонымды, көркем әрі бейнелі болады. Сондықтан «Сөздің көркі – мақал» деп тегін айтылған.

Мәтіннен үзіндідегі негізгі оймен байланысты емес сөйлемді көрсетіңіз. А) Мақал-мәтелдер халықтың даналығын, тіл байлығын көрсетеді. В) Аңғылған сөз мұрдың оғындай өткір, көңілге қонымды, көркем әрі бейнелі болу үшін шешен болу керек. С) Мақал-мәтелдер – көптеген шығармалардың жөнісі. Д) Сөз сөйлеудің майталмандары айтар ойларын мақал-мәтелмен қорықандырып отырған. Е) Ақп-бабаларымыз өмірден түйген құндырамыз ойларын өзінен кейінгілерге өсиет ретінде қалдырып кеткен.

15-тапсырма. «Ұбақтар дәстүрі» деген тақырыпқа ойтолау/жазыңыздар.

16-тапсырма. Көп үктемнің орнына тиісті сөзді қойып, мақалдың негізгі ойын түсіндіріңіздер. Жүк ауырын ... көтереді. Ел ауырын ... көтереді.

17-тапсырма. Мәтіннен үш сөз алып, дауысты дыбыстарға фонетикалық (дыбыстық) талдау жасаңыздар.

Адам өзі тапқан нәрселерін күнде тексерсе, күнде өседі. Көп заман тексермеген, тауып алған өнерінің жоғалғандығын және өзінің ол нәрселерден бір бәсқа адам болып кеткенінді білмей қалсаң. Жоғалған өнер өзінен жоғалтпым» деп хабар беріп жоғалмайды. Енді құсан, бағанағы өлеңті табуыңны қиынырақ тиеді. *Абай*

18-тапсырма. Абайдың нақыл сөздеріндегі сөз таптарын фонетикалық (дыбыстық) талдау жасаңыздар.

Абай афоризмдері

1. Төуекелсіз, таппасыз мал табылмас,
  2. Ейбөк қылмас еріншек адам болмас.
  3. Төм өңір десең – ретін таш.
  4. Ақылдан қара қылды қырыққа бөлмек.
  5. Әр нәрсеге өзіңдей баға бермек.
  5. Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста.
- Сонда тойлық боласың еткен бөлмек.

Дауысты дыбыс 1. Дауысты дыбыс өкпелден шыққан ауаның ауыз қуысында екі келеріге ұшырамай, еркін шығуынан жасалады. 2. Дауысты дыбыс буын жасауға қатысады. 3. Дауысты дыбысқа екіпін түседі. 4. Тыныштықта дауысты дыбыстар: а, ә, и, о, ө, ұ, ү, ы, і, ь, э, ю, я. 5. Дауысты дыбыс *өңір және еріннің қатысына қарай жұпін – жіңішке, ашық – қысқа, еріндік – ерлік* болып жіктеледі. Жұпін: а, о, ұ, ү, і, е, и, б). Ашық: ә, ә, ө, ө, е, е. Жіңішке: ы, і, и, у, ү. Еріндік: о, ө, ұ, ү. Езулік: а, ә, е, ы, і, и, э.

19-тапсырма. Дауысты дыбыстар қалай жасалады. Дауысты дыбыстарды жазып шығарыңыздар.

20-тапсырма. Мәтіннен дауысты дыбыстардың астын сызыңыздар. Ұзақ жолды қысқарту үшін айдалада жортқан Ақан Мөңкесте неше түрлі қызықты өрнекті дәстірлер айтып, ара-тұра оны салып, кішіпейіл ақын болмаған тән

құрылымындай сыр шерткен. Ақтоқты, Ұрқия, Жамадлардың қайғысы айтып, ара-тұра күресініп, жапанның сары даласында ұзақ мұңды күнге түскен. (С.Жүнісов)

21-таңсырма. Мәтіндегі жұан дауыстылардың астын бір, жіңішке дауыстылардың астын екі сызықпен сызып шығыңыздар. Ағайын бивыл отыз жеті мүшесіне толып, кемеңгіне келген кезі. Алтын зерді айыр қалпақ пен екі өңіріне, жағра-жеңіне зер тұтқан жібек шапан тал бойына құп жарасып, тақ үстінде айбындап отыр. (Қ.Жұмаділов)

22-таңсырма. Мақал-мәтелдер жазып, мағынасын түсіндіріп, ашық пен қысқа дауыстыларды жазып шығыңыздар.

23-таңсырма. Мәтінде не туралы айтылған? Мәтінге өз ойларыңызды жалғастырып жазыңыздар. Тұтан жердің қалқын тұталы түзе шықпаған кісі қайдан білсін? Тұтан жердің қалқын алыс жерге ұзатқан, ұзатқанына елде тағай жыл өткен қыз білмесе, кім білсін? (Ж.Аймауытов)

24-таңсырма. Дауысты дыбыстарға жұмбақ жазыңыздар. Көкте бар, Жерде жоқ. Көзде бар, Қолда жоқ. (-)

25-таңсырма. Мәтіндегі сөздерді жақтың қатысына қарай және еріннің, сүздің қатысына қарай топтап жазыңыздар. Ісіңізге, еңбегіңізге, оқуыңызға нағыз адамгершілікпен кіріссеніз, сөз жоқ, жеңіске жетесіздер. Сіздің айналасы қажетіңізде адамгершілік бірінші болып орын алса, шынып, бағып, тиянықты, жігерлі және кішіпейіл адам болған болар едіңіз. (Қ.Сәтбайев)

26-таңсырма. Ашық, қысқа, сүзлік, еріндік, дауыстыларды жазып шығыңыздар.

27-таңсырма. Дауысты дыбыстардың басты ерекшелігін түсіндіріп, мысалмен дәлелдендіздер.

28-таңсырма. Ты туралы айтылған ұнататты ойларды жазып, осы сөздердегі дыбыстарды дауысты дыбыстың түрлеріне қарай топтап жазыңыздар.

Ұял: Ты жоқ жерде ұят жоқ (Ш.Айтматов) Жұан – а, ү Жіңішке – і, е

Анық – а, е Қасаң – і, ү Кезік – і, е Еріндік – ү, о.

29-таңсырма. Өлеңнің авторы кім? «Отырардың күйреуі» деген тақырыпта өңгіме жазыңыздар. Алты ай бойы ерлік салтқа орын берген Отырар, Алты ай бойы алапатта жейлеміген Отырар Алты-ақ күнде жермен-жермен күрады. Ақыл-ойын жалғандатқан, Өнер, ғылым шамын жаққан Ұлы қала Азияның маңдайына сыймады.

Дауыстыз дыбыс 1. Дауыссыз дыбыс өкпеден шыққан ауаның ауыз қуысында кедергіге ұшырап шығуынан жасалады. 2. Қазақ тіліндегі дауыссыз дыбыстар: б, в, г, ғ, д, ж, з, й, к, қ, л, м, н, ң, п, р, с, т, ф, х, һ, ц, ч, ш, щ, (у), з. Дауыссыз дыбыстар үн мен салдырдың қатысына қарай ұяң, үнді және қатаң болып 3-ке бөлінеді. Ұяң: б, в, г, ғ, д, ж, з, һ Үнді: й, л, м, н, ң, р, (у) Қатаң: к, қ, п, с, т, ф, х, ч, ц, ш, щ.

30-таңсырма. Қатаң дауыссыздарды жазыңыздар.

31-таңсырма. Мәтіннен дауыссыз дыбыстардың астын сызыңыздар. Абай – өз заманының жарыңсы. Оның шығармалары – сол заманның шежіресі. Оларда сол кездегі қазақ қауымының тұрмыс-тіршілігі барлық

өрішпенігерімен, тек өзіне ғана тән белгі-белдерімен, өзіншік бояу өрнектерімен мейлінше айқын да толық бейнеленген. Абайға баратын жол-жол жол (Ж.Смағұл)

12-таңсырма. Үнді және ұяң дауыссыздарды жазып шығыңыздар.

13-таңсырма. Төмендегі сөздерге керекті дыбыстарды жазып, қандай дыбыс өкілі айтылды. Бота...өз, ше...ара, Бейсе...бі, қысты...үні, Жолдарт...ек, қа...арқан, тау...ар, Сар...арқа, ба...ыт.

14-таңсырма. Дауыссыз дыбыстарға байланысты жұмбақты шешіңіздер. Алғашы бар, Күміске жоқ Алмада бар, Жеміске жоқ. (-)

15-таңсырма. Бірде дауысты, бірде дауыссыз болатын дыбыстарды жазып, мысалдармен дәлелденіңіздер.

16-таңсырма. «Алматы – алманың атасы» деген тақырыпқа шағын шығарма жазыңыздар.

17-таңсырма. Төмендегі сөздерді пайдалана отырып, [л] дыбысының ерекшелігін түсіндіріңіздер. Бұдай, көш түсті, ери бастады, айна, жайдары, өйпөйді.

18-таңсырма. Дауыссыз дыбыстарды ретімен жазып шығыңыздар. Дауыстыдан дауыссыздан айырмашылығы неде? Мысал келтіріңіздер.

19-таңсырма. Дауыссыз дыбыстардың салдыр мен үнін қатысына қарай бөлінуіне жазып, мәтіндегі дауыссыз дыбыстарға фонетикалық талдау жазыңыздар. Алданың бір атаның бағасы өскені рас болса, белгілі бір адамның баласы өскені де дауыс. Алданың шын мағынасымен «Адам» болды Үнін оқи сүю, жақындарың сүюмен қанағаттанбай жалпы адамзатты сүюіңіз (М.Жұмабаев)

20-таңсырма. Қазақ тілінде қанша дыбыс, қанша әріп бар? Төмендегі сөздерге фонетикалық талдау жасап, дыбыс болмайтын әріптерді ретімен жазыңыз. Қою, қоян, ноян, фельетон, стиль, аю, ксю.

21-таңсырма. Қазақ тіліне тән дыбыстардан басталатын қалағардың өңін тауып, сол қалағардың ерекшеліктері туралы мәтін құрастырыңыздар. Бұрын бұрын – сөзді айтқан кездегі дауыс толқыны. Бұрын сөздегі дауысты дыбысқа негізделеді. Яғни сөзде қанша дауысты болса, сонша бұрын болады.

Мысал

Ереже

Анық дауыссыз дыбыстан басталып, дауысты дыбысқа бітеді. Тек дауысты дыбыстан бітеді.

А-ға, ба-ға, қа - ла, ша - на - ны, бо - са

- ға

Тұяқ дауысты дыбыстан басталып, дауыссыз дыбысқа бітсе (Көбінесе бірінші бұрында кездеседі)

ат, ант, ки -ік, тұңғы -ық, ақи -яқ, әдеби - ст

Нізу Ортақсыздағы дауыстының, екі жағынан дауыссыз дыбыс қоршаған бұрын

был кітап мек-теп